

L'estructuració dels espais agraris en època romana a Catalunya: aportacions de l'estudi arqueomorfològic del territori

Josep Maria Palet Martínez

L'estudi dels espais agraris. Problemes de mètode

El coneixement dels espais agraris i de l'estructuració del territori en època romana a Catalunya ha millorat de manera molt notable en les darreres dècades com a conseqüència del desenvolupament dels estudis de territori i de la renovació de mètodes i tècniques de l'arqueologia del paisatge. Des de la perspectiva d'aquests estudis, el paisatge forma un espai humanitzat, modelat per les societats al llarg del temps. Constitueix un espai viscut i canviant, un element «cultural» producte i expressió de les societats que l'han configurat. Les «formes» del paisatge estan carregades de significat històric i conserven les empremtes de l'impacte humà al llarg del temps. Així als estudis d'arqueologia espacial tradicionalment centrats en el poblament rural, s'hi ha incorporat un nou àmbit de recerca: l'anàlisi de les formes del paisatge, la morfologia agrària, els sistemes del parcel·lari, les xarxes viàries; en definitiva, l'estructuració territorial. Es tracta d'elements lineals o estructures del paisatge que han estat creades en èpoques diferents, però que poden coexistir en el temps. L'arqueomorfologia estudia la dinàmica d'aquestes formes en tant que objecte arqueològic i històric, per tal de caracteritzar les diverses fases que constitueixen la història dels paisatges culturals (CHOUQUER, 2003, p. 13-32).

L'objectiu d'aquest tipus de recerca és conèixer l'estructuració dels espais agraris al llarg del temps, estudiar les successives etapes formatives de la morfologia del territori. Tot i la diversitat

d'enfocaments, es coincideix a assenyalar que els estudis diacrònics proporcionen la perspectiva necessària per contextualitzar un determinat període en la dinàmica evolutiva del territori, en relació amb els elements que definien fases precedents o que definiran les posteriors (ARIÑO, GURT i PALET, 2004; CHOUQUER, 1989, p. 95-135; CHOUQUER, 1997, p. 14-24; CHOUQUER i FAVORY, 1991; LEVEAU, 2000, p. 555-582).

En relació amb l'estructuració del territori, les xarxes viàries tenen un interès primordial. Les vies de comunicació són el resultat de transformacions i d'intervencions diverses i reflecteixen en l'espai dinàmiques històriques concretes. Les vies són també estructures del paisatge «estables», eixos «majors» que després de la seva construcció poden recrear determinada morfologia del territori. Així, una orientació dominant del paisatge té tendència a propagar-se a partir d'un eix preexistent i a difondre's més enllà del moment de creació original. És el cas, per exemple, de parcel·lars ortogonals medievals o moderns articulats entorn d'una via més antiga que condiciona l'orientació dels eixos. En aquest sentit, les vies han estat considerades com a alineacions paisatgístiques que exerceixen una influència persistent en la morfologia històrica, i afavoreixen al mateix temps la continuïtat i la mobilitat de les formes (FAVORY, 1988, p. 25).

Des dels anys vuitanta l'estudi arqueològic de les vies de comunicació se centra en les xarxes viàries, nucli central de la recerca, per analitzar a continuació els itineraris i les traces que la formen. La variabilitat de traces o camins dins dels

itineraris és indicativa de la seva antiguitat i l'evolució interna. És a través de l'anàlisi d'aquestes relacions, de les imbricacions i dels desplaçaments entre eixos i traces, com s'estableixen seqüències de cronologia relativa indicatives de l'evolució de la xarxa viària (VION, 1989).

Tanmateix, els estudis arqueomorfològics no permeten per ells mateixos datar amb precisió les estructures i els sistemes restituïts, sinó que aporten criteris de datació relativa, d'anterioritat i de posterioritat. La datació de les restes pot venir d'un control de les estructures sobre el terreny i de la seva verificació arqueològica a partir d'una excavació de diagnòstic. Però, en tractar-se moltes vegades d'elements reutilitzats al llarg del temps, la qüestió no és senzilla. Les vies són superfícies en erosió, elements negatius (fosses, trinxeres, camins fondos), sense una acumulació sedimentària, de datació arqueològica difícil. En el cas dels parcel·lars, l'excavació dels límits pot permetre una datació, però en aquest cas estarem datant la parcel·la en qüestió, i no necessàriament la formació parcel·laria en el seu conjunt. Per tot això, l'estudi regressiu de la documentació històrica (dels textos i de la cartografia antiga) ofereix la possibilitat d'interpretar la història viària de la zona i constitueix una font de coneixement ineludible en aquests treballs, i demostra que l'anàlisi arqueomorfològica es fonamenta en elements d'entitat en la història del paisatge (PALET, 1997a, p. 28-29). Així, doncs, la recerca arqueomorfològica es basa en l'estudi de fotografies aèries, mapes topogràfics, fonts escrites i cartogràfiques antigues, així com en dades arqueològiques de camp.

En relació amb l'època romana els estudis en arqueomorfologia s'han centrat especialment en la recerca de xarxes centuriades, la forma més característica (encara que no l'única) d'estructurar l'espai rural en el món romà: l'*ager diuisus et adsignatus*, «el territori dividit i assignat». En l'antiguitat clàssica ciutat i territori formaven una realitat indivisible, perfectament delimitada i estructurada, que era assignada a una comunitat. En molts casos aquest espai era mesurat i dividit per tal de «racionalitzar-ne» l'explotació sota els paràmetres específics de Roma, és a dir, per tal de «classificar» les terres, definir-ne la complementarietat, planificar-ne els usos i repartir-les entre els diferents propietaris. Les cen-

turiacions significaren la implantació de nous projectes d'organització territorial que imposaven l'empremta de Roma i que responien a un nou model planificador, amb voluntat de paucar la futura ocupació del territori. Aquestes noves formes d'organitzar l'espai també significaren fer-ne una nova conceptualització, relacionada amb la mentalitat del món clàssic.

La trama d'una centuriació estava formada per una xarxa d'eixos paral·lels o perpendiculars anomenada *limitatio* (de *limes*, camí o traça que serveix de límit entre centúries). Les centúries eren la base a partir de la qual es feia el repartiment de les terres, les divisions i les assignacions dels lots de terra, una mena de graella o d'esquelet format per una xarxa de vies, que servia per ordenar els repartiments seguint un sistema de coordenades cartesianes. La centuriació era pròpiament una forma d'organitzar l'espai, i cal diferenciar-la del cadastre, que es refereix a un règim de propietat de la terra concret: el mapa dels *fundi* o finques i propietats d'un territori. La centuriació era un sistema d'organització del territori genuïnament romà, que servia per realitzar un cadastre, és a dir, el repartiment de la terra entre els propietaris. Però el mapa d'una centuriació no és en sentit estricte un mapa de propietats. Tenia efectivament una finalitat fiscal i planificadora, però també simbolitzava un model, una «idea» sobre com s'havia de concebre i organitzar el territori ideal d'una ciutat ideal.

A l'inici de la dècada dels vuitanta, els estudis sobre centuriacions van conèixer una renovació en els mètodes i les tècniques de recerca per part de l'anomenat «Grup de Besançon» del Centre d'Histoire Ancienne de la Universitat de Franche-Comté de Besançon. Es proposà una metodologia fonamentada en l'existència d'una orientació i d'un mòdul uniforme relacionats amb una modulació basada en l'*actus*. El criteri d'assignació cultural dels cadastres es basava sobretot en la modulació, en la repetició d'una mètrica determinada, relacionada amb les mesures agràries romanes, que pot detectar-se en eixos agraris fossilitzats en el paisatge actual (CLAVEL-LÉVÊQUE, 1983; CHOUQUER, CLAVEL-LÉVÊQUE, FAVORY i VALLAT, 1987). El mòdul més emprat en les centuriacions va ser el de 20 x 20 *actus*. Tanmateix, les centuriacions podien presentar altres mòduls. S'ha documentat, per

exemple, el de 20 x 40 *actus* o el de 15 x 15 *actus*, que foren a bastament emprats durant el triumvirat i en època d'August. De fet, avui es coneixen prop d'una trentena de mòduls diferents per tot l'Imperi.

Des dels anys noranta els estudis arqueomorfològics insisteixen en la utilitat de l'aproximació diacrònica per a la definició de les estructures agràries romanes amb l'objectiu de contextualitzar-les en la història del paisatge. Els treballs de fotointerpretació es reforcen amb l'estudi de fonts textuales i documentals i amb un control de terreny. Així els treballs sobre morfologia agrària han passat al terreny, i hi han incorporat la prospecció i l'excavació. Igualment important ha estat la incorporació dels estudis paleoambientals, especialment dels estudis pol·línics i de la geomorfologia (ARIÑO, 2003). La diversitat de mòduls antics esmentada, la conservació de les trames (les deformacions, les captacions, els desplaçaments) que els límits poden experimentar amb el pas del temps i, en definitiva, una realitat més complexa del que s'havia imaginat, expliquen els nous plantejaments metodològics (CHOUQUER i FAVORY, 1992, p. 102-104; CHOUQUER, 1998, p. 41-62; FAVORY, 1997, p. 96-126).

A Catalunya, a partir de la dècada dels vuitanta, aquest tipus de recerca va conèixer un impuls especialment significatiu. En una primera etapa aquest salt es va produir per influència de la línia investigadora marcada per l'escola de Besançon, que es deixà sentir en diversos equips de recerca catalans que s'ocuparen d'estudiar la morfologia històrica de les principals planes properes a ciutats romanes. R. Plana va centrar els seus estudis en els territoris d'Empúries i de Gerunda (Girona) (1989, 1993, 1994 i 1998); A. Marquès i J. M. Gurt en el de Tàrraco, al Camp de Tarragona (GURT i MARQUÈS, 1988); L. Burès i A. de Lanuza en el territori d'Ilerda (Lleida) al Pla d'Urgell i de Iesso (Guissona) a la Segarra (BURÈS [et al.], 1989; LANUZA, 1991).

Durant els anys noranta s'han desenvolupat noves recerques territorials centrades a la Cerdanya (Iulia Libica (Llívia)) (OLESTI, 1993), al Maresme (Iluro) (OLESTI, 1995 i 1998), al pla de Barcelona (Baetulo i Barcino) (PALET, 1997a i 1997b; PALET i RIERA, 1994), al pla del Bages (PALET, 1998 i 2000) i a Isona (Aeso)

(REYES [et al.], 1998). En els darrers anys, amb l'experiència acumulada i la incorporació dels nous mètodes i tècniques, s'han engegat noves recerques i s'han revisat diversos estudis de la primera etapa (l'Empordà, el Maresme, el Pla d'Urgell i la Segarra, el Penedès i el Camp de Tarragona) amb l'objectiu de validar i clarificar les propostes (ARIÑO [et al.], 2004; ARRAYAS, 2003 i 2004; PALET, 2003; PALET i GURT, 1998; RODRIGO, 2004).

Models d'organització del territori al nord-est peninsular. Fonts textuales i arqueològiques

Una de les principals fonts literàries per al coneixement de l'organització del territori en l'època romana és el conjunt de tractats i escrits que coneixem amb el nom de *Corpus Agrimensorum Romanorum*. El seu objectiu era servir d'orientació als agrimensors «mesuradors de terra» davant les dificultats que podien trobar en la seva tasca i, per això, hi predominen els aspectes didàctics. G. Chouquer i F. Favory (2001, p. 43-44) han precisat aquesta idea proposant que en realitat es tracta d'una obra encarregada majoritàriament en època flàvia, que va tenir com a finalitat recopilar les formes i les pautes principals que havien estat emprades en la concepció i la construcció dels territoris arreu de l'Imperi.

Entre els diferents temes que tracta el *Corpus*, el de la divisió de les terres (l'*ager divisus et adsignatus*) rep una atenció preferencial. Se'n descriuen les característiques, la relació formal que poden tenir amb la ciutat, la manera com cal establir els límits, senyalitzar les delimitacions, procedir al repartiment de les terres entre els colons, etc. S'hi especifiquen també les categories de les terres que poden incloure boscos (*silvae*), pastures (*pascua*), espais no dividits ni assignats (*subcesiu*), etc. Els tractats d'agrimensura indiquen, però, que el model romà d'ordenació del territori no fou únic. *Frontinus* esmenta dues categories més de terres: els territoris que van ser objecte d'una mesura perimetral i assignats en bloc a una comunitat (*ager per extremitatem mensura comprehensus*) i el territori «arcifinal» (l'*ager arcifinalis*) que no va ser mesurat ni dividit a la manera romana. L'autor explica que el primer sistema va ser emprat, per exemple, a la

Lusitània, al territori de Salmantica (Salamanca) i a la Hispània Citerior al territori de Palantia (Palència). De fet, sabem que aquest sistema d'organització territorial va ser el més comú al nord-oest peninsular, zona incorporada a l'Imperi en un moment tardà, en època d'August. A més, a la zona septentrional de la Lusitània, aquest sistema queda ben reflectit a l'epigrafia territorial, especialment en el conjunt de *termini* que proven que va ser definit de manera oficial entre els anys 4 i 6 (OREJAS i SASTRE, 1999; ARIÑO [et al.], 2004, p. 178). No ens en consta la utilització a l'àrea catalana.

A la tercera categoria esmentada, l'*ager arcifinius* o *arcifinalis*, aquella que no conté cap mesura, el territori es delimitava seguint elements naturals (rius, torrents, muntanyes, camins), però no es mesurava, ni es dividia i assignava. Segurament aquest sistema va implicar el manteniment d'elements de la territorialitat indígena per delimitar i organitzar el territori. A la costa central catalana, aquest model s'ha associat als territoris de les ciutats de Baetulo (Badalona) i d'Iluro (Mataró), fundades a l'inici del segle I aC (ARIÑO [et al.], 2004, p. 181-184).

Per a la zona catalana, altres fonts literàries fan al·lusió més o menys de passada a repartiments de terra i fundacions colonials, però són de difícil interpretació a causa de la brevetat. Només es coneixen dues referències de Livi relatives a Tàrraco i a Empúries. En el primer cas es tracta d'una cita que ens informa que el 180 aC, després de les campanyes a la Celtibèria, Ti. Sempronius Grac es va retirar a Tàrraco, on va reorganitzar el seu territori i va procedir a una lleua de veterans, tot i que no s'especifica si es va portar a terme un repartiment de terres entre aquests veterans (Livi, XL, 39). En el cas d'Empúries, es fa referència a uns *romani coloni* assentats per Cèsar (Livi, XXXIV, 9), assentament que la historiografia concorda que hauria d'anar acompanyat d'una centuriació. Més al sud, a l'àrea mediterrània, una referència important es localitza a Valentia (València), fundada com a colònia llatina el 138 aC, on Livi esmenta concessió de terres (Livi, *per.* LV); també a les Illes, a Palma i Pollentia, àrea on Estrabó menciona la instal·lació de colons (Estrabó, III, 5, 1). Cal fer també referència a la inscripció en bronze trobada a Ilici (Elx), que recull una part del reparti-

ment de terres de la centuriació colonial, en què s'especifica la ubicació i la mida de les parcel·les, juntament amb el nom dels beneficiaris (MAYER, OLESTI, 2001; ARIÑO [et al.], 2001).

Si bé no de manera tan directa, altres epígrafs territorials ens informen del treball dels agrimensors per delimitar i mesurar els territoris de les ciutats: a la zona catalana destaca la troballa del *terminus augustalis* de Montornès. El document epigràfic constitueix una fita per delimitar el territori de dues ciutats en època d'August (JÀRREGA i RODÀ, 1999). Pel seu emplaçament pot estar en relació amb la delimitació dels territoris de Baetulo i d'Iluro en el context de les reformes d'August i la fundació de Barcino (Barcelona). La peça reflecteix l'interès territorial de la zona de Montmeló (Montornès del Vallès), a la confluència del Mogent i del Congost, nus de comunicacions vers les ciutats del litoral (Barcino, Baetulo, Iluro) i les vies interiors que es dirigien a Aquae Calidae (Caldes de Montbui) i Ausa (Vic).

En relació amb les dades arqueomorfològiques, tot i l'esforç de recerca, resulta arriscat encara proposar un atlas exhaustiu i vàlid que reculli totes les centuriacions del nord-est peninsular. La majoria dels treballs s'han centrat en les zones litorals i queden encara zones per estudiar. Els estudis són desiguals i, en alguns casos, són necessàries revisions crítiques que permetin validar l'adscripció cultural romana o precisar-ne la morfologia i la cronologia. És per això que només comentarem breument aquells territoris on s'han documentat estructures agràries l'antiguitat de les quals sembla més segura (fig. 1).

Al litoral català les dues ciutats que primer van despertar la curiositat dels investigadors són Tàrraco i Empúries i, de fet, són els territoris que més estudis han suscitat. En el cas del territori emporità, una primera recerca va ser efectuada per J. E. Borao (1987), que defensà l'existència de dues centuriacions, una als voltants de la ciutat d'Empúries, l'altra més al nord, entre Figueres i el riu Fluvià. Per a ambdues proposava una modulació de 20 *actus*. Borao va proposar una datació cesariana i la possible datació augustal de la trama situada al nord, relacionada amb el traçat de la Via Augusta. Les recerques més exhaustives han estat realitzades per

Figura 1. Mapa de situació

R. Plana, que va treballar les traces més properes a la ciutat (Empúries A). Plana proposà que aquesta centuriació era coetània a la construcció de la ciutat romana, de finals del segle II o principi del I aC. En aquesta mateixa zona va identificar una altra estructura cadastral, amb una petita variació d'orientació, que dataria del moment de la colonització grega (PLANA, 1989, 1994, 1998). Plana proposà que la centuriació devia aprofitar un cadastre grec al qual es devia superposar i que es devia ampliar. Aquesta mateixa autora va identificar al sud del riu Ter una altra centuriació de 20 *actus* que va denominar Girona A per la relació que tenia amb la fundació de la ciutat de Gerunda a l'inici del segle I aC.

La darrera revisió de les estructures agràries emporitanes ha estat feta per J. M. Palet i J. M. Gurt (1998). L'estudi revisa les traces de la plana immediata a la ciutat (Empúries A - centuriació I), així com l'articulació amb les estructures urbanes per confirmar que la fundació de la ciutat va comportar la construcció d'una centuriació amb mòdul de 20 *actus*, que s'articulava amb força precisió amb les estructures urbanes.

El treball revisa també les estructures que s'estenen al sud del Ter (Girona A —centuriació II—) i confirma el mòdul i l'orientació, però apunta la inserció al territori emporità. Es restitueixen també les traces al nord del riu Fluvià amb equidistàncies de 40 x 50 *actus*, articulades amb la Via Augusta i amb el ramal que comunicava amb Empúries (centuriació III). A l'extrem nord d'aquest sector es documenten també límits articulats amb la Via Augusta, modulats a 15 *actus*. El treball suggereix per a les centuriacions II i III una cronologia cesarianoaugustal.

Els estudis duts a terme al territori de Tàrraco per diferents autors coincideixen a destacar l'existència d'una trama centuriada a l'Alt Camp amb un mòdul de 20 *actus* i amb una orientació similar a la de les estructures urbanes de la ciutat (ARIÑO [*et al.*], 1994). Cal subratllar que en relació amb aquesta trama s'ha documentat un límit de propietat rural al Burguet (Alcover), format per una fossa i una sèrie d'àmfores amb posició invertida del tipus Dressel 2/4 de producció local, datades entre l'època augustal i el final del segle I dC. (OLESTI i MASSÓ, 1997). En relació amb la cronologia, la recent recerca d'I.

Arrayàs, centrada en aquesta trama, proposa datar-ne la construcció a la segona meitat del segle II aC, recolzant-se en la dinàmica de canvi dels patrons de l'assentament rural. Arrayàs suggereix també una segona actuació cadastral, una *renormatio* o una ampliació del cadastre tardo-república, en època cesaroaugustiana (ARRAYÀS, 2003 i 2004).

Finalment les recerques portades a terme per J. M. Palet al territori de Tàrraco comprenen una àrea més ampla, en estudiar el Penedès i el Camp de Tarragona conjuntament. Es proposa l'existència de quatre trames regulars dependents (PALET, 2003; ARIÑO [et al.], 2004, p. 49): dues xarxes ortogonals modulades a 20 *actus* al Tarragonès i al Baix Camp, una tercera a l'Alt Camp i una quarta al Penedès.¹ La més propera a la ciutat (Tàrraco I) té deformacions d'època medieval i moderna i la seva atribució és més dubtosa. Les traces ocupen una àrea limitada per les dues vies romanes principals de la zona, la de la costa (la via Augusta) i la que es dirigia a Ilerda resseguint la vall del Francolí (la via *De Italia in Hispanias*). La segona trama (Tàrraco II) s'estén per la plana litoral del Baix Camp, entre la via romana de la costa i les elevacions de la serralada litoral, presenta una conservació excel·lent i la seva antiguitat sembla incontestable, de manera que se'n delimiten amb perfecció diverses centúries de 20 *actus*. La tercera trama (Tàrraco III) correspon a la identificada per estudis anteriors i s'estén sobretot per l'Alt Camp. En els sectors més ben conservats es documenta, però, que la xarxa s'organitza seguint un mòdul de 20 x 15 *actus*, fet que suggereix una intervenció cesaroaugustal, tot i que també és possible un origen anterior pel conjunt de la trama relacionat amb la ciutat republicana i tampoc es pot descartar l'ús d'un mòdul «clàssic» de 20 *actus*, d'acord amb la proposta d'Arrayàs comentada més amunt. La quarta trama (Tàrraco IV) va ser identificada al Penedès entre el

Vendrell i Vilafranca; el mòdul emprat és també de 20 x 15 *actus*. La dinàmica dels patrons d'assentament i l'existència d'eixos modulats a 15 *actus* suggereixen també una cronologia augustal. En aquest cas, la cronologia queda reforçada per la relació entre la trama centuriada i la via Augusta, que forma una diagonal a partir de la qual van modular-se diverses centúries. L'enquadrament cronològic proposat per a les trames III i IV plasmaria que el territori de la capital provincial va ser objecte d'un gran programa d'organització territorial en aquest moment.

A la costa catalana, el territori de Barcino compta amb l'estudi territorial de J. M. Palet (1997a i 1997b), que va permetre documentar una centuriació de 15 x 15 *actus* de mòdul, amb centúries més grans de 20 per 15 *actus* a la zona més propera a la ciutat. L'estudi és especialment remarcable, ja que la ciutat actual emmascara pràcticament tota l'àrea d'estudi, de manera que la recerca arqueomorfològica es va fonamentar en fonts documentals textuais i cartogràfiques d'època medieval i moderna. En aquest sentit, l'estudi demostra com determinats límits de la trama han quedat fossilitzats en la trama urbana de la ciutat actual.

La centuriació s'estenia per la plana immediata a la colònia, de la Serra de Collserola a la costa, entre els rius Besòs i Llobregat. Els ramals de la Via Augusta que es dirigien a Barcino la delimiten al nord i al sud. L'orientació de la centuriació cerca el paral·lelisme amb la línia de costa per tal de garantir el millor aprofitament del terreny i adequar la xarxa al pendent i al drenatge natural condicionat per les rieres del Pla. La trama es data en el moment de la fundació de la ciutat, essencialment pel mòdul emprat de 15 *actus*, que es correspon amb el que adopten la majoria de xarxes centuriades al Laci i a la Campània en època d'August; en el context peninsular ha estat documentat també a Caesaraugusta (Saragossa) (CHOUQUER [et al.], 1987, p. 212 i 254; ARIÑO, 1990). Igualment, l'articulació dels *limites* amb la modulació i l'estructura bàsica de la ciutat romana ha permès contrastar una planificació conjunta del territori i el centre urbà des d'un primer moment fundacional, en època d'August.

El paral·lelisme amb Caesaraugusta és signifi catiu, ja que la fundació d'aquesta ciutat s'ins-

1. En una primera fase de la recerca (1999-2001) l'estudi es va centrar al Penedès en el marc del projecte «Estudi del paisatge arqueològic antic a la Cossetània oriental» promogut per l'Institut d'Estudis Catalans i finançat per AUCAT (GUITART, PALET i PREVOSTI, 2003). Posteriorment, l'estudi s'ha ampliat al Camp de Tarragona, recerca actualment en curs en el marc del programa *Ager Tarraconensis* de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica.

criu, com la fundació de Barcino, en el programa de reformes d'August a Hispània. Les inscripcions que figuren al pont del Diable a Martorell indiquen que en la fundació d'ambdues ciutats hi intervingueren les mateixes legions, així com en la construcció d'obres públiques en el seu territori. Segurament, l'arc romà del pont de Martorell actuava de límit d'un *territorium* que cap al nord s'estenia fins al *terminus augustalis* de Montornès mencionat més amunt. Les dues fites quedaven unides per la Via Augusta que travessava el Vallès, eix viari que coneix intervencions remarcables en època d'August, documentades per diversos mil·liaris (ARIÑO, GURT i PALET, 2004, p. 126-138).

Per a zones litorals més al sud de Tarragona, cal referir-se a la zona valenciana. Si les restes de centuriació que s'havien proposat per a les planes de Nules, Vila-real i Castelló corresponen en realitat a parcel·lars geomètrics medievals de conquesta (ARIÑO [et al.], 1994), els estudis arqueomorfològics a la plana de València han permès detectar dues trames de 20 x 20 *actus*: Valentia A, a la rodalia de la ciutat, i Valentia B, que s'estén més al nord fins a Puçol (GONZÁLEZ VILLAESCUSA, 2002, p. 436). Segons aquest autor, la primera trama podria correspondre a l'etapa fundacional de la colònia, perquè ocupa una reduïda superfície de terres fèrtils properes al nucli urbà, mentre que la segona s'estendria per les terres exceptuades per la centuriació anterior. De fet, la fundació de Valentia al 138 aC es relaciona amb la lleva de veterans de les guerres lusitanes que van rebre terres a la ciutat (Livi, *per*LV) (RIBERA, 1998). En aquest sentit, a València la referència epigràfica a *veterani* i *veteres* suggereix una doble *deductio* i, per tant, una estructuració complexa amb dues fases d'assentament de colons. Resulta, en efecte, temptador relacionar les dues trames amb dos moments diferents d'assentament de colons, però el cert és que la implantació de les traces en el paisatge és dèbil i que, en aquesta zona, cal desenvolupar estudis territorials més aprofundits.

Més al sud, a la vall del Vinalopó, s'han proposat possibles àrees centuriades, però les traces més evidents i que resulten incontestables corresponen a la centuriació d'Ilici (Elx), una de les més ben conservades d'Hispània. Les traces s'estenen per la zona de l'Alcúdia al voltant de la

colònia romana cesariana o augustiana, amb equidistàncies de 20 *actus*. La centuriació s'articula entorn d'un ramal de la Via Augusta que comunica Ilici i Carthago Nova, a través de la vall del Vinalopó i el Baix Segura (GURT [et al.], 1996). Les restes de la trama prenen especial rellevància en relació amb la inscripció en bronze que recull una part del repartiment de terres, en la qual s'especifica la ubicació i la mida de les parcel·les (13 *iugerà*), juntament amb el nom dels beneficiaris (10 colons) corresponent segurament a una de les centúries de la *pertica* (MAYER, OLESTI, 2001; ARIÑO [et al.], 2001). En aquest sector cal referir-se també als treballs de J. Moratalla a la vall mitjana del Vinalopó, on s'han identificat restes d'una altra centuriació que l'autor relaciona amb Ilici. En aquest cas el mòdul emprat és de 15 x 15 *actus*, fet que suggereix una cronologia augustiana i, per tant, posterior a la centuriació de l'Alcúdia (MORATALLA, 2001).

En planes interiors la recerca ha permès documentar xarxes centuriades a les terres de ponent, als territoris d'Ilerda (Lleida) i de Iesso (Guissona), a la Catalunya central, al pla de Bages (Ausa?, Vic), i al Prepirineu i a la regió pirinenca a l'*ager aesonensis* (Aeso-Isona) i a la Cerdanya, al territori de Iulia Libica (Llívia).

A les planes de Lleida, l'estudi més recent ha estat dut a terme per E. Rodrigo (2004) al territori de la ciutat de Iesso (Guissona). En aquest cas, la xarxa centuriada presenta una orientació nord-sud i un mòdul de 20 x 20 *actus*. L'orientació dels límits coincideix amb la dels eixos de la trama urbana de Iesso. La ciutat s'emplaça al sector nord-oest de la *limitatio*. En l'articulació de la ciutat amb el territori destaca especialment la prolongació del *kardo maximus* al nord de la ciutat, que constitueix un dels eixos rectors de la trama en el territori, que respecta les normes més canòniques d'estructuració del territori de la ciutat. És important ressaltar també que l'extrem sud-oest del cadastre entra en contacte tangencialment amb les traces de centuriació del territori d'Ilerda (Lleida), zona de confluència dels *conventus Caesaraugustanus* i *Tarracoenensis*. En aquestes ciutats, doncs, la centuriació va servir també d'element de definició i delimitació dels territoris. E. Rodrigo (2004) proposa datar la xarxa centuriada en el moment de la

fundació de la ciutat, a finals del segle II aC, o unes dècades més tard en època de Pompeu, en el context de les guerres sertorianes. L'estudi combina la recerca arqueomorfològica basada en fonts documentals medievals i modernes, el treball de camp i la dinàmica del poblament rural.

En relació amb el territori d'Ilerda s'han detectat dues orientacions dominants a l'est de la ciutat, al pla d'Urgell, relacionades amb traces de la via romana, ambdues estructurant xarxes amb mòdul de 20 x 20 *actus*. No ha estat possible establir una seqüència cronològica entre ambdues, tot i que sembla segura l'antiguitat de les traces (LANUZA, 1991). Sobre la datació, s'ha apuntat la possibilitat d'una intervenció cadastral de Pompeu en el context de les guerres sertorianes (ARIÑO, 1991). No pot descartar-se, però, una intervenció en el context de la fundació de la ciutat romana, al final del segle II aC o a l'inici de I aC, o més moderna, en època cesarioaugustal (ARIÑO, GURT i PALET, 2004, p. 50-51).

Les recerques al territori d'Aeso han permès definir una estructuració agrària força adaptada a la topografia, amb parcel·laris regulars però alhora sinuosos, que els autors anomenen «sistema coherent», que s'estén per tota l'àrea, i en els sectors més planers, traces d'una xarxa centuriada amb mòdul de 15 x 15 *actus* que cronològicament s'enquadraria en l'època augustal (REYES [et al.], 1998). La fundació urbana s'emmarca però dins el programa d'ordenació del territori del final del segle II aC i l'inici del segle I aC.

A la regió pirinenca, les restes més ben conservades s'han documentat a la plana ceretana entre Llívia i Bellver de Cerdanya, especialment al sector d'Alp i Sanavastre (OLESTI, 1993). S'ha proposat una modulació de la trama basada en un mòdul de 20 *actus* i s'ha relacionat el conjunt de la trama amb la ciutat de Iulia Libica (Llívia). Sembla que la romanització de la comarca s'ha de situar a partir de l'època cesariana i augustal, moment de la fundació de la ciutat i segurament també de l'estructuració del territori amb el sistema de la centuriació. La documentació arqueològica a Llívia fa pensar, però, que no es devia tractar d'un centre amb una estructura urbana pròpiament dita, sinó d'un nucli administratiu amb un poblament rural dispers i un espai públic poc urbanitzat (PONS,

1994, p. 140). En el territori la conservació de traces és molt selectiva, amb la qual cosa l'adscripció cronològica precisa i la materialització efectiva de la centuriació en forma de parcel·lari i l'assignació de terres són difícils de precisar. Tanmateix, el cert és que en època altimperial la plana va ser objecte d'una important ocupació rural que segurament té relació amb l'estructura centuriada i que es tradueix en una intensificació de les activitats agropecuàries i minerometal·lúrgiques (MERCADAL, OLESTI, 2001).

Un exemple similar es documenta a la zona de Manresa, al pla del Bages, on s'ha documentat un sistema d'estructuració territorial ortogonal anterior a les traces i les formes radials i concèntriques del paisatge datades pels documents escrits en època altmedieval. La trama està formada per grans eixos l'equidistància dels quals és de 40 *actus*, la qual cosa reforça la seva relació amb una *limitatio* (PALET, 1998 i 2000). La relació de l'estructuració territorial amb una ciutat és més complexa per l'absència d'un centre urbà a la zona. S'ha proposat que es tracti d'una xarxa centuriada d'ampli abast relacionada amb nuclis urbans allunyats, Ausa (Vic) o amb el Municipium Sigarrensis (Prats de Rei), la fundació del qual s'inscriu en el marc del programa d'organització territorial del final del segle II aC (PERA, 1997). La hipòtesi és plausible si considerem l'antecedent de l'Eix Transversal, la via antiga que per la vall de Rajadell comunicava bé la Segarra amb el Pla de Bages i, des d'aquest sector, per Caldes i Collsuspina amb la plana de Vic. Els mil·lars de Manius Sergius de Santa Eulàlia de Riuprimer, Tona i Santa Eulàlia de Ronçana que cal datar cap al 110 aC suggereixen la importància d'aquestes terres interiors ja en època republicana. Els mil·lars s'han relacionat amb la via que de la plana de Vic duia al Vallès a través del Moianès, per Collsuspina i Caldes (PONS, 1994, p. 42-43), però també podrien tenir relació amb aquest antic eix transversal. Més a l'oest, les restes documentades a Rajadell a la vil·la de Sant Amanç i el mateix camí vell també són testimoni d'aquest eix viari (PIÑERO, 2002). En aquest sentit, les estructures territorials detectades es podrien emmarcar en aquesta actuació programada que va incloure la construcció de vies i ciutats i l'estructuració dels seus territoris.

El Maresme constitueix un cas a part per la seva complexitat i per la llarga tradició de recerca territorial desenvolupada als territoris de les dues ciutats fundades en època republicana a la costa central catalana Baetulo (Badalona) i Iluro (Mataró). A la zona s'ha documentat un procés d'ocupació de la plana litoral que s'inicia durant la segona meitat del segle II aC, caracteritzat per l'increment dels assentaments dispersos de plana i l'abandonament de determinats *oppida* (PUJOL i GARCIA, 1994; OLESTI, 1995). Les fundacions urbanes se situen, però, en un moment posterior segurament al primer quart del segle I aC i s'interpreten com una conseqüència d'aquest procés d'ocupació i alhora com un factor que l'accelera. Els estudis arqueomorfològics efectuats indiquen, especialment a la zona de Baetulo, la continuïtat de les vies i dels elements estructuradors del territori d'època ibèrica, que són reutilitzats durant aquesta primera etapa de romanització, caracteritzada, doncs, per una continuïtat de la territorialitat indígena. La fundació de Baetulo no va comportar la construcció d'una xarxa centuriada, sinó que la reordenació de l'espai es va adaptar i va potenciar elements ja existents (ARIÑO, GURT i PALET, 2004, p. 181-184). Una situació similar sembla que es documenta al territori de la veïna Iluro, tot i que en aquest cas els canvis en la dinàmica dels assentaments rurals de la segona meitat del segle II aC també s'han relacionat amb l'establiment d'una centuriació (OLESTI, 1994, 1995 i 1998), tot i que en sentit estricte pensem que no és possible documentar les traces. La plana litoral del Maresme constitueix una franja molt estreta, en què es documenten bé les vies paral·leles a la costa, però no els eixos en sentit mar muntanya que, de fet, són les mateixes rieres que també fan la funció de camins i d'eixos estructuradors del territori. En aquest sector un element estructurador essencial és l'anomenat «Camí del Mig», sobre el qual s'instal·la la ciutat romana, fet que indica que almenys la seva construcció es data en aquest moment fundacional. La via va ser més tard aprofitada com a ramal litoral de la Via Augusta.

A Baetulo i Iluro, l'absència d'una xarxa centuriada i la continuïtat d'elements estructuradors indígenes ha portat a plantejar que l'organització dels seus territoris correspongui a un

altre model romà d'ordenació del territori documentat per Frontinus, el territori «arcifinal», l'*ager arcifinius* o *arcifinalis*, que no va ser mesurat ni dividit a la manera romana sinó delimitat seguint elements naturals (rius, torrents, muntanyes, camins). Segurament aquest sistema va implicar el manteniment d'elements de la territorialitat indígena per delimitar i organitzar el territori i atribuir les terres de conreu, pastura o boscos (ARIÑO [et al.], 2004, p. 181-184). El model ha estat atribuït per M. J. Castillo (1996, p. 110) a municipis que mantindrien en part la seva antiga organització territorial. Segons aquest model, aquests territoris es caracteritzarien per la continuïtat de la territorialitat indígena, però sota un control romà.

Consideracions finals

Els estudis territorials aporten informació important per aclarir les fórmules utilitzades per Roma per incorporar i controlar els territoris peninsulars. La «romanització» ha estat definida com un procés dialèctic entre les societats indígenes i la mateixa cultura romana, la comprensió del qual requereix una perspectiva de llarga durada. La investigació recent insisteix que en el procés d'incorporació d'Hispania, Roma va explotar al màxim l'organització urbana ja existent. En aquest sentit, si la realitat urbana constitueix un «signe» arqueològic essencial per a l'estudi d'aquest procés de canvi, la dinàmica del territori constitueix un contrapunt imprescindible. Les formes d'organització territorial ens informen de programes i projectes d'organització que s'imbriquen amb formes i estructures preromanes que ens il·lustren processos d'adaptació, aprofitament i canvi.

Com ha defensat M. Bendala, a l'inici de la conquesta de la península Ibèrica, Roma no tenia un model definit i unívoc d'acció organitzativa, sinó que es va adaptar a una realitat existent heterogènia (BENDALA, 1990 i 2003). L'evidència arqueològica al nord-est peninsular corrobora aquesta impressió: en una primera etapa de dominació romana els centres ibèrics foren una base important en l'estratègia de vertebrar el territori, i mentre que determinats nuclis van ser abandonats des d'un primer mo-

ment, d'altres van perviure fins ben entrat el segle I aC (PREVOSTI, 2005, p. 348-352). Segurament al llarg del segle II aC i fins als programes d'organització territorial del final d'aquest segle, el control del territori per part de Roma es degué organitzar a partir d'aquests nuclis preexistents i amb campaments o enclavaments militars emplaçats en indrets d'interès estratègic, sovint ubicats a la vora d'altres ja existents. És un sistema d'aprofitament indirecte de la situació existent que es coneix amb el nom de *dipolis* (BENDALA, 2003, p. 27). A Catalunya, es coneixen dos casos paradigmàtics ben documentats, el *praesidium* de Tàrraco al costat del centre indígena de la part baixa, i el d'Empúries, transformat en ciutat entorn al 100 aC, al costat d'Emporion, la colònia grega. Potser una situació similar es pot deduir de l'*oppidum* de Burriac a la vall de Cabrera, al peu del qual s'ha documentat un establiment romà de clar component itàlic com posa de manifest l'evidència arqueològica amb restes tan remarcables com les termes de ca l'Arnau (MARTÍN, 2000). En aquesta primera etapa, en el context peninsular les fundacions *ex-novo* van ser escasses, i València n'és una, alhora que es va produir un aprofitament directe de ciutats ja existents (BENDALA, 2003).

A partir del darrer quart del segle II aC, es documenta a Hispània un programa d'organització territorial que consolida una xarxa viària pròpiament dita, amb actuacions a la via *De Italia in Hispanias* descrita per l'Itinerari d'Antoní. La via va tenir una importància de primer ordre per al desplaçament de tropes en el marc de la conquesta de la península per Roma. Segurament s'hi degueren efectuar intervencions durant el segle II aC associades a les necessitats d'infraestructures que comportaren les campanyes militars o la mateixa fundació de Graccuris cap al 179 aC a l'interior de la vall de l'Ebre. Les intervencions a la via del final del segle II aC, però, es coneixen bé a la zona del nord-est per la descoberta de diversos mil·liaris que es daten al voltant de l'any 110. A la zona de l'Ebre són els mil·liaris de Masalcorreig (Lleida) i de Torrent de Cinca (Osca). L'eix viari formava part d'una gran via que a través del corredor del Vallès-Penedès es dirigia a Tàrraco i a l'interior de la península per la vall de l'Ebre. Segura-

ment, la seva importància com a eix de comunicació té, però, un origen preromà. Aquest programa va incloure a més la construcció de vies secundàries com posen de manifest els mil·liaris datats també cap al 110, relacionats amb la via que seguia l'eix del Congost cap a Osona (ARINO, GURT i PALET, 2004).

L'organització territorial d'aquest moment va comportar, a més a més, la fundació de ciutats i l'organització dels seus territoris, amb la construcció en determinats casos de centuriacions. A la costa, aquesta fase d'organització territorial queda ben documentada en fundacions urbanes de nova planta com la ciutat d'Emporiae, que comporta la creació d'una *urbs* amb planta regular, divisions del territori seguint el model de la centuriació i repartiment de terres (Empúries A - Empúries I). També cal situar en aquesta fase Tàrraco: la ciutat de la terrassa baixa presenta una retícula modulada amb illes d'1 x 2 *actus*, que es pot datar al darrer quart del segle II aC o al finals d'aquest segle (MACIAS, 2000). La segona fase de les muralles a la part alta de la ciutat també data d'aquest moment. L'*ager tarracoen-sis* segurament va ser objecte en aquesta fase de divisions i assignacions, com posen de manifest les trames documentades al Camp de Tarragona, tot i els problemes de datació que presenten i que hem comentat més amunt.

Hem tractat la importància de la Catalunya interior ja en època republicana. Els mil·liaris documenten una actuació programada que va incloure també fundacions urbanes (Iesso, Aeso) i l'estructuració dels seus territoris. La centuriació del territori de Iesso podria exemplificar, a la Segarra, la implantació en època fundacional del model canònic «ideal» format per tres elements: la via, la ciutat i la centuriació del territori.

Durant les primeres dècades del segle I aC es van fundar diverses ciutats al nord-est que es poden relacionar amb el procés iniciat al final del segle II aC, o amb noves iniciatives en el context de les guerres sertorianes (82-72 aC) i les actuacions de Pompeu (OLESTI, 1994). En qualsevol dels casos les conseqüències en la dinàmica dels territoris és clara, en el sentit que les noves fundacions acceleren el col·lapse progressiu del patró d'assentament ibèric. Tot i que la recerca ha de seguir per tal de poder definir

els models d'organització territorial d'aquestes ciutats, s'apunten propostes diverses que reforcen la idea d'heterogeneïtat i d'adaptació i aprofitament de realitats existents. Per a les noves fundacions de la costa central catalana (Baetulo i Iluro) hem suggerit la implantació d'un model força desconegut, l'*ager arcifinalis*. Per a altres ciutats com Ilerda o Gerunda, la fundació de les quals també se situa en aquest context, s'ha defensat l'existència de territoris centuriats.

L'època de Cèsar va significar un salt qualitatiu important en la creació i la promoció de centres urbans, pla de municipalització que té també una correlació en la dinàmica dels territoris. Les actuacions a Empúries documentades per Livi i a Tàrraco, promoguda a estatut de colònia, van deixar l'empremta de noves divisions i assignacions de terres.

L'obra d'August s'ha d'entendre amb una lògica de continuïtat en el sentit de dur a terme projectes inacabats de Cèsar (BENDALA, 1990). El gran programa augustal a Hispània va tenir la seva plasmació a la zona catalana amb la fundació de Barcino, al pla de Barcelona, i la consegüent reorganització dels territoris de la costa central catalana, ben exemplificada en el *terminus augustalis* de Montornès i en les actuacions a la Via Augusta. Aquest eix viari compta amb un nombre significatiu de mil·liaris que permeten reconstruir-ne el traçat i datar les intervencions per tot Hispània (MAYER i RODÀ, 1997). Altres actuacions d'aquest moment apareixen documentades en trances de centuriació amb mòduls de 15 *actus* en territoris diversos (Aeso, Empúries III, Tàrraco III i IV). Així, el període augustal es configura com una etapa de grans transformacions amb importants reformes urbanes i canvis en l'estructuració del territori, que en la part més essencial es mantindran durant tot l'Imperi.

Ja per acabar, volem insistir en les noves perspectives obertes des de l'arqueologia del paisatge. Els nous plantejaments de la disciplina han tingut una aplicació notable en l'estudi dels territoris de les ciutats romanes i han contribuït a un increment significatiu del coneixement històric. Pensem, però, que en els darrers anys les anàlisis territorials han entrat en una fase crítica que marca un salt endavant important. Els projectes de recerca més recents plantegen estu-

dis més puntuals de tipus microregional, amb l'anàlisi detallada de les estructures del paisatge i amb aproximacions diacròniques i pluridisciplinàries. Són recerques concebudes de manera integrada i diacrònica, que porten a la confrontació de dades procedents dels diversos àmbits de recerca. L'objectiu final és el de sistematitzar l'heterogeneïtat dels paisatges antics des d'una perspectiva de llarga durada. Tot plegat està contribuint a crear una imatge dels paisatges antics més propera a la realitat, i els restitueix en la seva complexitat i en la seva dimensió de fenomen social i cultural.

Résumé

La structuration des espaces agraires en Catalogne à l'époque romaine: apports de l'archéo-morphologie du territoire

Cet article s'occupe des apports de l'archéo-morphologie à l'étude des espaces agraires antiques et de la structuration territoriale romaine en Catalogne. Du point de vue méthodologique l'article propose une planification de la recherche pluridisciplinaire et diachronique avec la intégration de données de disciplines diverses pour caractériser la dynamique des paysages anciennes. L'analyse des formes des paysages (la morphologie agraire, les systèmes parcellaires, les réseaux viaires), enfin la structuration territoriale, est l'axe central des recherches. Plusieurs études micro régionales en Catalogne sont présentées dont les résultats permettent de proposer un bilan sur les formules de Rome pour contrôler le territoire du nord-est de la Péninsule Ibérique. Le bilan final montre que les formes d'organisation du territoire sont le résultat des programmes et des projets romaines hétérogènes qui s'imbriquent avec les structures indigènes.

Resumen

La estructuración de los espacios agrícolas en época romana en Cataluña: aportaciones del estudio arqueomorfológico del territorio

El artículo trata de las aportaciones de la arqueomorfología al estudio de los espacios agrícolas antiguos y de la estructuración territorial romana en

Cataluña. Desde el punto de vista metodológico el artículo propone una planificación de la investigación pluridisciplinar y diacrónica con la integración de datos de disciplinas diversas a fin de caracterizar la dinámica de los paisajes antiguos. El análisis de las formas de los paisajes (la morfología agraria, los sistemas de parcelación, las redes viarias), en definitiva, la estructuración territorial, es el eje central de las investigaciones. Se presentan diversos estudios microregionales en Cataluña y sus resultados permiten proponer un balance sobre las fórmulas de Roma para controlar el territorio del nordeste de la península Ibérica. El balance final muestra que las formas de organización del territorio son el resultado de programas y de proyectos romanos heterogéneos que se imbrican con las estructuras indígenas.

Referències bibliogràfiques

- ARIÑO, E. (1990). *Catastros romanos en el Convento Jurídico Caesaraugustano. La región aragonesa*. Saragossa.
- ARIÑO, E. (2003). «Tipos de campo, modelos de hábitat. Problemas metodológicos e interpretativos de los catastros romanos en Hispania». Dins: GUITART, J.; PALET, J. M.; PREVOSTI, M. (ed.). *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès*. Barcelona: Dep. de Cultura, Generalitat de Catalunya, p. 97-116.
- ARIÑO, E.; GURT, J. M.; LANUZA, A. DE; PALET, J. M. (1994). «El estudio de los catastros rurales: una interpretación estratigráfica del paisaje». *Zephyrus*, vol. XLVII, p. 189-217.
- ARIÑO, E.; GURT, J. M.; PALET, J. M. (2001). «La inscripción catastral de Illici. Ensayos de interpretación». *Pyrenae*, núm. 31-32, p. 223-226.
- ARIÑO, E.; GURT, J. M.; PALET, J. M. (2004). *El pasado presente. Arqueología de los paisajes en la Hispania romana*. Salamanca; Barcelona.
- ARRAYÁS, I. (2003). «El *territorium* de Tarraco en época tardorepublicana romana (s. III-I aC). Poblament i estructures rurals al Camp de Tarragona». *Butlletí Arqueològic. RST*[Tarragona], núm. 25, p. 25-55.
- ARRAYÁS, I. (2004). «Morfología histórica del *territorium* de Tarraco en época tardorepublicana romana (ss. III-I a.C.)». *Dialogues d'histoire ancienne*, núm. 30/1, p. 33-60.
- BENDALA, M. (1990). «El plan urbanístico de Augusto en Hispania: precedentes y pautas macroterritoriales». Dins: TRILLMICH, W.; ZANKER, P. (dir.). *Stadt und Ideologie. Die Monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Kaiserzeit*. Munic, p. 25-42.
- BENDALA, M. (2003). «De Iberia in Hispaniam. el fenómeno urbano». Dins: ABAD CASAL, L. (ed.). *De Iberia in Hispaniam. La adaptación de las sociedades ibéricas a los modelos romanos*. Alacant, p. 18-35.
- BORAO, J. E. (1987). «Las posibles centuriaciones ampuritanas». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, núm. 20, p. 279-326.
- BURÉS, L. [et al.] (1990). «Cadastres d'època romana de les ciutats de Tarraco, Ilerda i Iesso». *Tribuna de Arqueologia*, núm. 1988-1989, p. 113-120.
- CASTILLO, M. J. (1996). *Espacio en orden. El modelo gramático romano de ordenación del territorio*. Logroño.
- CHOUQUER, G. (1989). «La Klee des champs. Structures mentales et histoire des paysages». *Melanges Pierre Lévêque* [Besançon], vol. II, p. 95-135.
- CHOUQUER, G. (1997). «La place de l'analyse des systèmes spatiaux dans l'étude des paysages du passé». Dins: CHOUQUER, G. (ed.). *Les formes du paysage. L'analyse des systèmes spatiaux*. París. («Collection Archéologie Aujourd'hui», núm. 3), p. 14-24.
- CHOUQUER, G. (1998). «Les parcellaires ruraux ou le grand labyrinthe de l'histoire». *Paysages découverts* [Lausanne], vol. III, p. 41-62.
- CHOUQUER, G. (2003). «Crise et recomposition des objets: les enjeux de l'archéogéographie». *Études rurales*, núm. 167-168, p. 13-32.
- CHOUQUER, G.; CLAVEL-LÉVÊQUE, M.; FAVORY, F.; VALLAT, J. P. (1987). *Structures agraires en Italie centro-méridionale. Cadastres et paysage ruraux*. («Collection de l'École Française de Rome», núm. 100)
- CHOUQUER, G.; FAVORY, F. (1991). *Les paysages de l'Antiquité. Terres et cadastres de l'occident romain*. París.
- CHOUQUER, G.; FAVORY, F. (1992). *Les arpenteurs romains. Théorie et pratique*. París: Errance, p. 102-104.
- CHOUQUER, G.; FAVORY, F. (2001). *L'arpentage romain. Histoire des textes, droit, techniques*. París: Errance.
- CLAVEL-LÉVÊQUE, M. (ed.) (1983). *Cadastres et espace rural. Approches et réalités antiques*. París.
- FAVORY, F. (1988). «Le site de Lattes et son environnement, d'après les images aériennes et les documents planimétriques». *Lattara*, vol. I, p. 25.
- FAVORY, F. (1997). «Retour critique sur les centuriations du Languedoc oriental, leur existence et leur datation». Dins: CHOUQUER, G. (ed.). *Les formes du paysage. L'analyse des systèmes spatiaux*. París: Errance. («Collection Archéologie Aujourd'hui», núm. 3), p. 96-126.
- GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R. (2002). *Las formas de los paisajes mediterráneos*. Jaén: Universitat de Jaén.
- GUITART, J.; PALET, J. M.; PREVOSTI, M. (ed.) (2003). *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès*. Barcelona: Dep. de Cultura, Generalitat de Catalunya.
- GURT, J. M.; LANUZA, A. DE; PALET, J. M. (1996). «Revisión del catastro romano de Illici (Elche)». *Pyrenae*, núm. 27, p. 215-226.
- GURT, J. M.; MARQUÈS, A. (1988). «Les emprentes de la història en el paisatge del Camp de Tarragona. La conquesta de l'espai». *Espais*, núm. 12, p. 46-51.

- JARREGA, R.; RODÀ, I. (1999). «El terminus augustalis de Montornès: noves dades epigràfiques». *Lauro*, núm. 16, p. 5-12.
- LANUZA, A. DE (1991). *L'organització del territori al Pla d'Urgell. Intent de restitució d'un cadastre romà*. Tesi de llicenciatura inèdita, presentada a la Universitat de Barcelona.
- LEVEAU, P. (1997). «Temps, espaces et structuration des paysages». Dins: CHOUQUER, G. (ed.). *Les formes du paysage. L'analyse des systèmes spatiaux*. París («Collection Archéologie Aujourd'hui», núm. 3), p. 7-13.
- LEVEAU, P. (2000). «Le paysage aux époques historiques. Un document archéologique». *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, núm. 3, p. 555-582.
- MARTÍN, A. (2000). «Las termas republicanas de Cabrera de Mar (Barcelona)». *II Coloquio Internacional de Arqueología de Gijón. Termas romanas en el occidente del Imperio*. Gijón, p. 157-162.
- MAYER, M.; OLESTI, O. (2001). «La sortitio de Ilici. Del documento epigráfico al paisaje histórico». *Dialogues d'Histoire Ancienne*, núm. 27/I, p. 109-130.
- MAYER, M.; RODÀ, I. (1997). «Presentación». Dins: CASTELLVÍ, G.; COMPS, J. P.; KOTARBA, J.; PEZIN, A. (dir.). *Voies romaines du Rhône à l'Èbre: via Domitia et via Augusta. Documents d'Archéologie Française* [París], núm. 61, p. 114-125.
- MERCADAL, O.; OLESTI, O. (2001). «Territorios marginales y romanización: las transformaciones del paisaje ceterano en época antigua». Dins: OLIVEIRA JORGE, V. *Arqueologia da Antiguidade na Península Ibérica. Actas do 3º Congresso de Arqueologia Peninsular*. Porto. Vol. VI, p. 51-70.
- MORATALLA, J. (2001). «Restos de catastros romanos en el medio Vinalopó y unos apuntes sobre Aspís». *Alquibla*, núm. 7, p. 551-579.
- OLESTI, O. (1993). «La Cerdanya en època antiga: romanització i actuació cadastral». *Estudios de la Antigüedad* [Bellaterra], núm. 6-7, p. 133-154.
- OLESTI, O. (1994). «Les actuaciones pompeianes a la Catalunya central: reorganització del territori i fundació de noves ciutats». *La ciutat en el món romà. XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica*. Vol. 2, p. 316-317.
- OLESTI, O. (1995). *El territori del Maresme en època republicana (s. III-I aC). Estudi d'arqueomorfologia i història*. Mataró.
- OLESTI, O. (1998). «Le territoire du Maresme». Dins: CLAVEL-LÉVÊQUE, M.; VIGNOT, A. (dir.). *Atlas Historique des Cadastres d'Europe*. Luxembourg.
- OLESTI, O.; MASSÓ, J. (1997). «Une limite de propriété rurale dans l'ager Tarraconensis». *Dialogues d'Histoire Ancienne*, núm. 23/2, p. 224-232.
- OREJAS, A.; SASTRE, I. (1999). «Fiscalité et organisation du territoire dans le Nord-Ouest de la Péninsule Ibérique: civitates, tribut et ager mensura comprehensus». *Dialogues d'Histoire Ancienne*, núm. 25, 1, p. 159-188.
- PALET, J. M. (1997a). «Estudi territorial del pla de Barcelona. Estructuració i evolució del territori entre l'època iberoromana i l'altmedieval. Segles II-I aC - X-XI dC». *Estudis i Memòries d'Arqueologia de Barcelona* [Barcelona], núm. 1, p. 28-29.
- PALET, J. M. (1997b). «Estructuració i ocupació del pla de Barcelona en l'època romana: la xarxa centuriada de Barcino». Dins: ROCA, J. (coord.). *Expansió urbana i planejament a Barcelona*. Barcelona: Proa, p. 3-35.
- PALET, J. M. (1998). «Les empremtes del paisatge». *L'Avenç*, núm. 231, p. 73-77.
- PALET, J. M. (2000). «Dinàmica territorial de l'antiguitat a l'edat mitjana a Catalunya: arqueomorfologia i estudi de casos». *Territori i societat a l'edat mitjana. Història, arqueologia, documentació*. Lleida. Vol. III, p. 75-110.
- PALET, J. M. (2003). «L'organització del paisatge agrari al Penedès i les centuriacions del territori de Tarraco: estudi arqueomorfològic». Dins: GUITART, J.; PALET, J. M.; PREVOSTI, M. (ed.). *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès*. Barcelona, p. 211-229.
- PALET, J. M.; GURT, J. M. (1998). «Aménagements et drainage des zones humides du littoral emporitain (Catalogne): une lecture diachronique des structures agraires antiques». *Méditerranée* [Aix-en-Provence], núm. 90-4, p. 41-48.
- PALET, J. M.; RIERA, S. (1994). «Landscape dynamics from Iberian-Roman (2nd-1st centuries BC) to Early Medieval times (12 th. century) in the Montjuïc - el Port sector (Plain of Barcelona, ne Iberian Peninsula)». *Archeologia Medievale*, vol. XXI, p. 517-540.
- PALET, J. M.; RIERA, S. (2001). «Organización territorial y dinámica del paisaje en zonas litorales del nordeste de Hispania». Dins: OLIVEIRA JORGE, V. *Arqueologia da Antigüedad na Península Ibérica. Actas do 3º Congresso de Arqueologia Peninsular*. Porto, p. 33-50.
- PERA, J. (1997). «Iesso i Sigarra en el marc de la romanització de la Citerior». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 7, p. 229-236.
- PIÑERO, J. (2002). «La vil·la de Sant Amanç. A mig camí entre dos territoris». *La vil·la romana de Sant Amanç de Viladés. Rajadell (Bages)*. Manresa., p. 7-11.
- PLANA, R. (1989). «Le territoire d'Ampúries: première phase de l'implantation romaine». *Dialogues d'Histoire Ancienne*, núm. 15, 2, p. 249-281.
- PLANA, R. (1993). «Paisatge i estructures rurals antigues en el nord-est català: territori de la ciutat romana de Gerunda». *Estudios de la Antigüedad*, núm. 6/7, p. 99-117.
- PLANA, R. (1994). *La chora de Emporion. Paysage et structures agraires dans le Nord-est Catalan à la période pré-romaine*. Besançon.
- PLANA, R. (1998). «Ampúries: structure territoriale grecque et réutilisation romaine». Dins: CLAVEL-LÉVÊQUE, M.; VIGNOT, A. (dir.). *Atlas historique des cadastres d'Europe*. Luxembourg. Dossier IV, p. 1-12.
- PONS, J. (1994). *Territori i societat romana a Catalunya. Dels inicis al Baix Imperi*. Barcelona: Edicions 62.
- PREVOSTI, M. (2005). «L'època romana». Dins: GUITART, J. (coord.). *Història agrària dels Països Catalans. I. Antiguitat*. Barcelona, p. 293-480.

- PUJOL, J.; GARCÍA, J. (1994). «El poblament ibèric dispers al Maresme central: l'exemple de can Bada (Mataró), i el procés de romanització des de l'inici de la colonització agrícola fins al naixement d'Iluro». *Laietania*, núm. 9, p. 89-129.
- REYES, T.; GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R.; GARCÍA, J. E. (1998). «L'estudi de l'Ager Aesonensis (Isona i Conca de Dellà, Pallars Jussà)». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 8, p. 39-59.
- RIBERA, A. (1998). *La fundació de València. La ciutat a l'època romanorepublicana (segles II-I aC)*. València («Estudios Universitarios», núm. 71).
- RODRIGO, E. (2004). «L'estructuració del territori de Iesso en època romana». Dins: GUITART, J.; PERA, J. (ed.) *IESSO I. Miscel·lània Arqueològica*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 171-186.
- VION, E. (1989). «L'analyse archéologique des réseaux routiers: une rupture méthodologique, des réponses nouvelles». *Paysages découverts* [Lausanne], núm. 1, p. 67-99.

Josep Maria PALET MARTÍNEZ és doctor en l'especialitat d'Arqueologia per la Universitat de Barcelona. Des del 2004 és investigador del programa Ramon y Cajal del MEC a l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC). És especialista en Arqueologia del Paisatge i en l'estudi del territori al món antic. Ha treballat també al sud de França (Universitat de Provença) i a la Universitat Autònoma de Barcelona. Entre les seves publicacions destaca la tesi doctoral sobre l'estructuració i l'evolució del territori al pla de Barcelona entre l'època iberoromana i l'altmedieval i l'obra de síntesi *El pasado presente. Arqueología de los paisajes en la Hispania romana*, publicada recentment. És autor de nombrosos articles especialitzats.